ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

ZAGROS WEBSITE

هەڵوێستی زانایانی مەدینە لە خیلافەتی ئومەوی

نووسینی/ دکتۆر ئەکرەم زیاء ئەلعومەری

وەرگێڕانی/ ئیدریس موحەممەد سیوەیلی

ڕەمەزانی ١٤٢٥

تشرینی دووەمی ٢٠٠٤

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

کۆمەڵگەی مەدینەو ئاراستە سیاسیەکانی*

لەسەردەمی پێغەمبەر صلى الله عليه وسلم و خەلیفەکانی ڕاشدیندا مەدینە پێگەیەکی سیاسی و ئابووری و زانستی بڵندی لە دەوڵەتی تازە دامەزراوی ئیسلام هەبوو، پێغەمبەرو گەورە هاوەڵان لەو شارەدا بوون، پایتەختی دەوڵەت بوو لە وێوە باج و پارەی زەکات و دەسکەوتی شەڕ کۆدەکرایەوەو دابەشدەکرا، دانیشتوانی ئەو شارە پارەیان بەسەردا دەبەخشرا، جەنگاوەران و منالان بەخششیان هەبوو، بەم شێوەیە هەر لەو سەردەمەوە دەستەبەری کۆمەڵایەتی(الضمان الاجتماعي) تێدابوو.

گومانی تیا نیە زوربەی والی و قازی و باجگرەکان لە خەڵکی مەدینە دادەنران، ئەمەش کارێکی ئاسایی بوو چونکە چینێکی ڕۆشنبیر بە ڕۆشنبیری نوێ و پەرەنسیپەکانی ئیسلام لەو شارەدا دەرکەوتبوو کەلەچاو شارەکانی تردا پێشکەوتو بوون. ئەم لایەنە ڕۆشنبیریە لە ماوەی سەدەی یەکەمی کۆچیدا شارەکەی کردبوە ناوەندێکی زانستی و لە هەموو لایەکەوە زانستخوازان بەمەبەستی فێربوونی قورئان و سوننەت و فیقە ڕویان تێدەکرد. کاتێکیش پایتەختی دەوڵەت بۆ دیمەشق گواستراوە مەدینە پارێزگاری لە شکۆی خۆی کرد، خەلیفەکانی ئومەوی لە هەوڵدا بوون هاوکاری و متمانەی خەڵک و زانایانی مەدینە بەلای خۆیاندا کەمەندکێش بکەن، بەڵام هەندێك جار مەدینە نەیاری ئومەویەکانی کردوە بەڕادەیەك جاری وا هەبوە گەیشتۆتە ئاستی بەرەنگاربونەوەی چەکداری دژی ئومەویەکان.

ئەو پێگەیەی مەدینە لەسەردەمی پێغەمبەرو ڕاشدیندا هەیبوو شانازیکردن بە ڕابردوەوەو گەردنگیری تەواو بە ڕەوشت و پێوەرە ئیسلامیەکانی لە دەرونی خەڵکدا چەسپاندبوو، تەنانەت بەلای کەمەوە تا دەیەی حەوتەمو شەڕی حەڕە** ئەو هەستە قوڵەیان مابوو.

پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و خێڵەکی دانیشتوانی مەدینە لە قۆڕەیشی و کۆچەرانی ترو پشتیوان و مەوالیەکان پێکهاتبوو، قۆڕەیش خیلافەتیان بەدەستەوە بوو، ئومەویەکانیش قۆڕەیشی بوون بەڵام لە چاو هۆزەکانی تردا درەنگ بوونە موسڵمان و ئەمەش تارادەیەك بۆیان ببوە ناڕەحەتی و کێشە.

پشتیوانەکان دانیشتوانی ڕەسەنی مەدینە بوون، هەرزوو بونە پشتوپەنای کۆچکردوان و لەسەر زەوی ئەوان دەوڵەتی ئیسلام دامەزرا، لە خەلیفەکانی ڕاشدینەوە نزیك بون و گەردنگیری و پابەندی قوڵیان بە ئیسلامەوە هەبوو، بەڵام لەگەڵ ئومەویەکاندا هاوسۆز نەبوون.

مەوالی لەسەردەمی خەلیفە عومەری کوڕی خەتتاب (خوا لێی ڕازی بێت) و لە ئەنجامی فتوحاتدا ژمارەیان زیادیکرد، زوربەیان پیشەگەرو جووتیار بوون بەڵام هەندێکیان پێگەی زانستی بەرزیان هەبوو، مەوالیەکان لە ڕوداوە

---

*ئەکرەم زیاء ئەلعومەری ساڵی (١٩٤٢ز) لە موسڵ لە دایك بوە، مێژوونوس و فەرمودەناسێکی ناوادارە، دکتۆرای لە مێژووی ئیسلامدا لە زانکۆی(عین شمس) بەدەست هێناوە، دەیان لێکۆڵینەوەو بابەتی دەربارەی مێژووی ئیسلامو ژیاننامەی پێغەمبەر صلى الله عليه وسلم نوسیوە، ئێستا مامۆستای مێژووی ئیسلامە لە زانکۆی ئیسلامی لە مەدینە.(وەرگێڕ).

**شەڕی حەڕە ساڵی (٦٣ك) لە نێوان لە شکری یەزید کوڕی موعاویە بە سەرکردایەتی موسلیم کوڕی عوقبەو دانیشتوانی مەدینەدا بە سەرکردایەتی عەبدوڵڵا کوڕی حەنزەلە ڕویدا، لە ئەنجامدا ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی مەدینە کوژراو لە شکری موسلیم چوە شارەکەوە، ئەم شەڕە بەناوی ئەو شوێنەوە ناونراوە کە شەڕەکەی تێدا ڕودا ئەویش حەڕەی واقم بوو کە دەکەوێتە ڕۆژهەلاتی مەدینەوە. (وەرگێڕ).

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

مەترسیدارەکاندا وەکو گروپێك دەردەکەوتنو یەکێکیان سەرکردایەتی دەکردن، هەروەکو لە ڕوداوی حەڕەدا ژمارەیان پێنج سەد جەنگاوەر بوو لە ژێر سەرکردایەتی عەبدوڵڵاً کوڕی یەزید کوڕی هورمز دەجەنگان[1] . لەگەڵ تێپەڕبونی ڕۆژگاردا پێگەی زانستیو ڕۆشنبیری مەوالیەکان بەرز بویەوە بەتایبەتیش دوای مردنی ژمارەیەك لە هاوەڵانو شوێنکەوتوانی قوڕەیش ، مەوالیەکان لە کۆڕی مزگەوتو وانە وتنەوەدا لە شوێنی ئەو زانایانە دانیشتن، ئەمەش بەتەنها لە مەدینە نەبوو بەڵکو لەتەواوی ئەو ناوەندانەدا بوو کە ببونە پێشڕەوی فیکری ئەو سەردەم.

عەبدوڕڕەحمان کوڕی زەید کوڕی ئەسلەم کە خۆی لەو سەردەمەدا ژیاوە دەڵێت" کاتێك عەبدوڵڵاکان(عەبدوڵڵاً کوڕی عەببباس، عەبدوڵڵاً کوڕی زوبەیر، عەبدوڵڵاً کوڕی عومەر، عەبدوڵڵاً کوڕی عەمر) مردن لە هەموو شارەکان فیقهە کەوتە دەست مەوالی. عەتا کوڕی ئەبی ڕەباح بوە فەقیهی مەککە، تاوس بوە فەقیهی یەمەن، تەنها شاری مەدینە فەقیهەکەی قوڕەیشی بوو"[2] .

پێکهاتەی کۆمەڵایەتی دانیشتوانی مەدینە کاریگەری گەورەی هەبوو لەسەر هەڵوێستی سیاسیو ئاراستەکردنی بەرەو نەیاریەکی توند، دیارە چەندین هۆکار پاڵنەر بوو تا مەدینە ببێتە نەیار، بەڵام هۆکاری ئاینی لەسەرو هەموانەوە بوو، خەلیفەکانی ئومەوی بەو پێوەرە وێنا دەکران کە خەلیفەکانی ڕاشدین پەیڕەویان دەکرد، گوتەی هەندێك لە سەرکردەکانی بەرەی ئۆپۆزسیۆن لە کارەساتی حەڕەدا ڕەنگدانەوەی هەستکردنە بە نەمانی ئەزمونی دەسەڵاتی ڕاشدین. عەبدوڵڵاً کوڕی حەنزەلە ئەوسی بوو باوکی لە جەنگی ئوحود شەهید ببو، خەڵکی مەدینە بەیعەتی مەرگیان پێداو کردیانە سەرکردەی خۆیان لە حەڕە، وتاری بۆ خەڵکداو وتی"ئەی خەڵکی لە خوا بترسنو هاوبەشی بۆ بڕیار مەدەن، سوێند بە خوا لە فەرمانی یەزید دەرنەچوین تا لەوە ترساین لە ئاسمانەوە بەرد ببارێت بەسەرماندا، ئەو پیاوێکە دایكو کچو خوشك مارە دەکات! مەی دەخواتەوەو وازی لەنوێژ هێناوە، سوێند بەخوا ئەگەر کەسم لەگەڵدا نەبێت لەبەر خوای گەورە ئازایەتی خۆم دەنوێنم"[3] .

یەزیدی کوڕی موعاویە لە مەدینەی ئۆپۆزسیۆندا ناوی زڕابوو، عەبدوڵڵاً کوڕی حەنزەلە بە نوێنەرایەتی خەڵکی شار چوە لای یەزیدو سەرنجی لە خوونەریتیداو بە ئاشکرا پێی ڕاگەیاند" سوێند بە خوا ئەگەر تەنها کوڕەکانم لەگەڵدا بن جیهادت لەدژا دەکەم"[4] .

ئەگەر سەرنج بدەین هەرسێ سەرکردەی حەڕە هیچیان لەزاناکانی مەدینە نەبوون بەڵکو پێگەیەکی کۆمەڵایەتیو خێڵەکیان هەبوو لەگەڵ لێهاتوییو ئازایەتیو سوارچاکی کە بۆ سەرکردایەتی سەربازیو سیاسی گونجاو بون، بەڵام لەناو سوپاکەدا زانایان بونیان هەبوو لەوانە موحەممەد کوڕی عەمر کوڕی حەزم[5] .

لە ئەنجامی گەشەی کۆمەڵایەتیو ئابوریو سیاسی کۆمەڵگە چەندین دیاردە سەریهەڵدابوو لەگەڵ بنەماکانی ئیسلامدا وێك نەدەهاتنەوە، بەتایبەتیش کاتێك ئەو دیاردانە بە چوار دەیەی یەکەم بەراورد دەکرا کە مەدینە پایتەختی دەوڵەتی ئیسلام بوو، خەلیفە عەبدولەلیك کوڕی مەڕوان بە زیرەکی خۆی هەستی بە پەیوەندی نێوان

---

[1] - ابو العرب: المحن، ص١٥٠.

[2] - ابن ابي خيثمة: التاريخ(مخطوطة)،٨٧ أ-ب.

[3] - ابن سعد: الطبقات، ج٦/٥، نقلا عن الواقدي.

[4] - خليفة بن خياط: التاريخ، ص٢٣٧.

[5] - الطبقات، ج٦٩/٥.

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

هەڵوێستی سیاسیو گەشەسەندنی کۆمەڵایەتی کردبوو دەیوت"خەڵکی ئەمڕۆو سەردەمی عومەری کوڕی خەتتاب لە کوێن! من ئاگادارم بە ژیانناممەی سەرۆکو هەڵسوکەوتی لەگەڵ خەڵکیدا، ئەگەر پیاوێك بەهەمان ژیاننامە(شێوازی ڕابردوو)دا بڕوات هێرش دەکرێتە سەر خەڵکی لە ماڵەکانیانداو ڕێگا دەبڕدرێتو خەڵکی ستەم دەکاتو ئاشوب بڵاو دەبێتەوە، دەبێت سەرکردە لەهەر سەردەمێکدا بەو ئاراستە کار بکات کەلەگەڵیدا دەگونجێت"[1] .

عەبوڵەلیك هەستی بەوە کردبوو کە خەڵکی خەلیفەکانی ئومەوی بە پێوەری خەلیفەکانی ڕاشدین دەپێونو حوکمی ئومەویش هەرگیز ناگاتە وێنەی نمونەیی سەردەمی ڕاشدین، بۆیە کاتێك گوێبیستی هەندێك لە هاوەڵان بوو باسی عومەری کوڕی خەتتابیان دەکرد وتی"باسی عومەر مەکەن چونکە بۆ دەسەڵاتداران تاڵەو ڕەعیەتیش دەشێوێنێت"[2] .

بەرەی ئۆپۆزسیۆن دروشمی (پەیڕەوکردنی شورا لە حوکمدا)ی بەرز کردبۆوە بێئەوەی بنەماڵەیەك یان کەسێك بۆ ئەو پۆستە بپاڵێوێت بە پێچەوانەی مەککەو کوفە کەخۆی لە بزوتنەوەی زوبەیریەکانو عەلەویەکاندا دەنواند، لە کاتێکدا هەرسێ بزوتنەوەکە لەوەدا هاوبەش بون کەلە ئیسلامو پێوەرە نمونەییەکانو دروشمی ڕەخنەگرتن لە دەسەلاتی ئومەویەوە سەرچاوەیان گرتبوو، بەلأم جیاوازی لە ئامانجی بزوتنەوەکەدا ڕێگربوو لەبەردەم کاری هاوبەش تا بەرەی ئۆپۆزسیۆن بەڕوی ئومەویەکاندا چالاکتر بکرێت، بۆیە لەڕوبەڕوبونەوەی ئومەویەکاندا بەچۆکدا هاتن. تەنانەت هەندێ گروپی ئۆپۆزسیۆن هەڵوێستی نێگەتیڤانەیان لە ئاست ڕوداوە مەترسیدارەکاندا هەبوو، سەرکردە ڕۆڵی تەواوی هەبوو لە یەکلاکردنەوەی هەڵوێستی شوێنکەوتوانی، ئەمەش بەئاشکرا لە هەڵوێسیتی عەلەویەکانو لایەنگرانیان لەمەڕ ڕوداوی حەڕە دەبینین، عەلی کوڕی حوسەین کوڕی عەلی ناسراو بو زەینولعابدین - زانایەکی ناودارىوو- ڕێگری لە چونە ناوجەنگ کردوو داوای خۆگریو دورەپەرێزی لە جەنگ دەکرد[3] . ئەمەش ڕەنگدانەوەی هەڵوێستی عەلەویەکان بوو لە کارەساتی حەڕە.

موحەممەد باقر دەڵێت"کەس لە نەوەکانی عەبدولوتتەلیبو ئەبو تالیب بەشداری شەڕی حەڕەی نەکردو لەماڵەکانیاندا دانیشتن(مانەوە)، بەم هەڵوێستەش لەو کوشتارە دەربازبون کە مەدینەی گرتەوە"[4] .

کۆنەبونەوەی ئۆپۆزسیۆن لە مەدینە لە خێزانێکی دیاریکراوی وەکو بنەماڵەی عەلی کوڕی ئەبو تالیب (خوا لێی ڕازی بێت)و بنەماڵەی زوبەیر ، ئەوە ناگەیەنێت ئەو دوو بنەماڵەیە لایەنگریان نەبوو بەڵکو لایەنگرەکانیان هێندە بەهێز بوون که هیشام کوڕی ئیسماعیل مەخزومی والی عەبدولەلیك لە مەدینە دەستیدایە هەڵمەتێکی پڕوپاگەندە دژ بە عەلەویەکانو مەبەستیشی پێی عەلی کوڕی ئەبو تالیب بوو (خوا لێی ڕازی بێت)، بەرامبەر عەلی کوڕی حوسەینو بنەماڵەکەی توندوتیژ بوو، کاردانەوەی عەلەویەکان لە قسەی عەلی کوڕی حوسەین ـ زەینولعابدین ـ خۆی دەنوێنێت کە وتی" لەناو گەلەکەماندا وەکو نەوەکانی ئیسرائیل واین لە ژێر دەستی فیرعەون کە نەوەکانیان سەردەبڕینو ئافرەتەکانیان حەلاڵ دەکردن، گەورەو سەروەرمان بە تۆمەتو جوێنی دوژمنەکانمان لەسەر دوانگەکان لە خوا نزیکتر دەبێتەوە". دوای ئەوە باسی شوێنو پێگەو مافی بنەماڵەکەیانی کرد بە هۆی نزیکیان لە پێغەمبەرەوە ﷺ[5] . هیشام

---

[1] - الطبقات، ج٥/٢٣٣.

[2] - ابن كثير: البداية والنهاية، ج٩/٧١.

[3] - الطبقات، ج٥/٢١٦.

[4] - الطبقات، ج٥/٢١٥.

[5] - الطبقات، ج٥/٢١٩.

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

کوڕی ئیسماعیل مەخزومی ستەمی زۆری لە خەڵکی کردو زانایانی دەچەوساندەوە، وەلیدی کوڕی عەبدولەلیك لەسەر کار لایبردوو لەبەردەم خەڵکیدا وەستاندی تا تۆڵەی لێبکەنەوە، عەلی کوڕی حوسەین بە بنەماڵەو لایەنگرەکانی وت وازی لێبێنن [1] .

عەلەوییەکان لە مەدینەدا زۆر چالاك نەبوون، چونکە عەلی کوڕی حوسەین سەرکردایەتی دەکردنو خۆی لە ڕووبەڕووبونەوەی دەسەلآت دەپاراستو تەنانەت نیەت پاکی خۆی بۆ عەبدولەلیك دەربڕیبوو، کاتێك موختار کوڕی ئەبی عوبەید هەزار درهەمی بۆ عەلی نارد ئەویش ناردی بۆ عەبدولەلیك بەڵآم ئەو پارەکەی بە عەلی بەخشی، هەروەها عەلی خۆی لە موختار بەریکردو دوای کوژرانی بە ئاشکرا نەفرینی لێکرد چونکە پێی وابوو درۆزنە، عەلی پوختەی بۆچونی سیاسی خۆی لەوەدا دەربڕیوە کە وتویەتی"ئەوەی دەستبەرداری فەرمان بە چاکەو ڕێگری لە خراپە بێت وەکو گەوجێکە کتێبی خوای خستبێتە پشت خۆی مەگەر بۆ خۆپارێزی، وترا: چۆن بۆ خۆپارێزی؟ وتی: لە ستەمکارێکی شەڕەنگێز بترسێت لە ناوی بەرێت". عەلی ڕێگری لە جەنگ دەکردو فەرمانی بە ئارامگری دەکرد، تەنانەت ڕێگری لە لایەنگرانی دەکرد زیادەڕۆیی بکەن لە دەرخستنی خۆشەویستیان بۆ بنەماڵەکەی. جێی سەرسوڕمان نیە زوهری دەڵێت"بنەماڵەی عەلی باشترین گوێڕایەڵیو خۆشەویستیان بۆ مەڕوانی کوڕی حەکەم دەربڕی" [2] . بەڵآم ئەم هەڵوێستە ئاشتیخوازانە نەبوە ڕێگری ئەو هەڵمەتە نوێیانەی لە سەردەمی خەلیفەکانی تردا بۆ سەر عەلەوییەکان ئەنجامدرا. لە سەردەمی خەلیفە هیشام کوڕی عەبدولەلیك والی مەدینە(خالد کوڕی عەبدولەلیك کوڕی حارس کوڕی حەکەم) لەسەر دوانگەوە قسەی بە بنەماڵەی عەلی کوڕی ئەبو تالیب دەوتو تەنانەت جارێکیان لەبەرچاوی خەڵکەکەدا داود کوڕی قەیس بەگژیا چۆوەو بەدرۆی خستەوە، داود یەکێك بوو لە قوتابیەکانی موحەممەد کوڕی عجلان ئەویش یەکێك بوو لە هاوکارانی عەلەوییەکانو دواتر لەگەڵ موحەممەد نەفس زەکیە دەرچوو [3] . هەڵوێستی موحەممەد کوڕی حەنەفیە کە ڕێبەرێکی تری عەلەوییەکانە زۆر لە هەڵوێستی عەلی کوڕی حوسەین جیاواز نەبوو، لە کارەساتی حەڕە شارەکەی جێهێشتو تۆمەتی بەرەنگاربونەوەی یەزیدی ڕەتکردەوە، کاتێك عەبدوڵلآ کوڕی موتیع پێی وت: یەزید مەی دەخواتەوەو وازی لە نوێژ هێناوەو لە فەرمانی قورئان لایداوە، وتی: ئەوەی تۆ باسی دەکەیت لێم نەدیوە، لای بووم بینیم نوێژی دەکردو چاکەی ئەنجام دەداو پرسیاری دەربارەی فیقە دەکرد، وتی: ئەوە بۆ ڕوپاماییە [4] . هەروەها کاتێك پێیان وت: یەزید کافرو تاوانبارەو مەی دەخواتەوەو لە دین دەرچوە، وتی: لە خوا بترسن کەس لە ئێوە بینیویەتی ئەوە بکات کە باسی دەکەن؟! لە ئێوە زیاتر هاورێیەتیم کردوەو هیچ خراپەم لێنەدیوە، وتیان: ئاگات لە کردەوەکانی نیە، وتی: ئێوە ئاگاتان لێیەتی؟ئەگەر کردبێتی ئێوە لەگەڵی هاوبەشن، ئەگەر نەیکردبێت شاهیدیتان لەسەر شتێك داوە ئاگات لێی نیە! [5] . موحەممەد کوڕی حەنەفیە بەریبونی خۆی لە بزوتنەوەکەی موختار سەقەفی ڕاگەیاند، بەیعەتی بە عەبدوڵلا کوڕی زوبەیر نەدا هەرچەندە فشاری خستە سەرو گەماروی دا. کاتێك خەڵکی لە دوای کوژرانی عەبدوڵلآ

---

[1] - الطبقات، ج٥/٢٢٠؛ الطبري: التاريخ الأمم والملوك، ج٦/٤٢٨.

[2] - الطبقات، ج٥/٢١٣- ٢١٥.

[3] - الطبقات، ج٥/٣٥٤- ٣٥٦؛ الذهبي: تذكرة الحفاظ، ج١/١٦٥؛ ابن حجر: تهذيب التهذيب، ج٩/٣٤١. زاراوەی "دەرچوون"واتای یاخیبوون لەدەسەلآتو شەڕکردن لەدژی، بەشێك لەوانەش کە "دەردەچوون" تەنانەت دژی خەڵکەکەش شەڕیان دەکرد/وەرگێڕ.

[4] - الذهبي: تاريخ الاسلام، حوادث سنة(٦١- ٨٠)، ص٢٧٤؛ الذهبي: سير أعلام النبلاء، ج٤/٤٠، باسناد حسن.

[5] - البلاذري، أنساب الاشراف، ج٣/٢٧٨- ٢٧٩؛ البداية والنهاية، ج٩/٢٣٦.

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

کوڕی زوبەیر لە دەوری عەبدولەلیك کۆبونەوە موحەممەد چوە دیمەشق و بەیعەتی دا بە عەبدولەلیك و ئەویش دیاری پێدا [١].

بزوتنەوەی عەبدوڵڵا کوڕی زوبەیر لە مەدینە لایەنگری هەبوو بەڵام هێزی ڕاستەقینەی لە مەککە بوو، لە کاتێکدا عەمر کوڕی سەعید کوڕی عاص والی مەدینە بوو لێپرسراوێتی پۆلیسی سپارد بە عەمر کوڕی زوبەیر کوڕی عەوام، عەمر لەگەڵ عەبدولڵای برای ناکۆك بوو بە قامچی لە خەڵکێکی زۆری قوڕەیش و پشتیوانەکانی دا تەنها تاوانیشیان ئەوە بوو لایەنگری عەبدوڵڵا کوڕی زوبەیر بوون [٢].

عەمر کوڕی سەعید کوڕی عاص والی یەزید بوو لەسەر مەدینە لە نامەیەکدا بۆ یەزیدی نوسیوە"زوربەی خەڵکی مەدینە هاوسۆزیان بۆ عەبدوڵڵا هەیەو لێی ڕازین، هەندێك کەس بە ئاشکراو نهێنی بانگەوازی بۆ دەکەن" [٣]. ئەگەری ئەوە هەیە والی زیادەڕۆیی کردبێت لە باسکردنیدا بۆ ئەوەی خەلیفە بەهانەکەی وەربگرێت کە نەیتوانیوە بزوتنەوەکەی عەبدوڵڵا سەرکوت بکات.

گومانی تیا نیە هادروشمی نێوان سەرکردەکانی حەڕەو عەبدوڵڵا کوڕی زوبەیر ـ بەرلەوەی عەبدوڵڵا بانگەوازی خیلافەت بۆ خۆی بکات ـ شۆڕشی هەردوو شارە پیرۆزەکە یەك شێوازی بەخۆوەگرتبوو، شوراو دانانی کەسێك لە موهاجیرین بە خەلیفە ئامانجی هەریەك لەو دوو شۆڕشە بوو. کەسایەتی بەهێزی عەبدوڵڵا کوڕی زوبەیر(بە گوتەی شایەتحاڵەکان) وایکرد شۆڕشەکەی مەدینە خەسڵەتی شوێنکەوتنی عەبدوڵڵا وەربگرێت، هەرچەندە عەبدوڵڵا وەکو سەرکردە ڕانەگەیەنرا، لەوانەیە ئەمەش بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە لەوکاتەدا عەبدوڵڵا بانگەوازی خیلافەتی بۆخۆی نەکردوە، وێڕای ئەمە سەرکردە ناوچەییەکان خۆیان ئامادەباشیان بۆ جەنگەکە کرد، بەڵام سەرەنجام دوای گیرانی مەدینە هیچ چارەیەکیان نەدۆزیەوە جگە لەوەی ڕوبکەنە مەککەو لەپاڵ عەبدوڵڵا کوڕی زوبەیر جارێکی تر دژ بە ئومەوییەکان بجەنگن. شایەتحاڵەکانی ڕوداوەکە بە شێوازی وەسفکردن باس لە پەیوەندی ئۆپۆزسیۆن بە عەبدوڵڵاوە دەکەن و بەڵگەی ڕون بەدەستەوە نادەن، ئەگەری ئەوە هەیە ئەمەش بە پلەی یەکەم بگەڕێتەوە بۆ هاودروشمی هەردوو بزوتنەوەکە.

دوو شایەتحاڵی ئەو ڕوداوە بریتین لە (عەبدوڵڵا کوڕی عومەرو نافعی خزمەتکاری)، عەبدوڵڵا خوازیاری کوشتاری گروپە سەرکێشەکە بوو، کاتێك پرسیاریان لێکرد کێ سەرکێشە؟ وتی: عەبدوڵڵا کوڕی زوبەیر سەرکێشی لە بەنی ئومەییە کردوەو لە فەرمانیان دەرچوەو پەیمان شکێنی کردوە [٤]. بەمەش لێپرسراوێتی ڕاستەقینەی ڕوداوەکانی مەدینە دەچێتە سەرشانی عەبدوڵڵا. بەڵام نافع دەڵێت"کاتێك خەڵکی مەدینە لەگەڵ عەبدوڵڵا کوڕی زوبەیر بەرەو دەسەڵات هەنگاویاننا و دەسبەرداری بەیعەتی یەزید کوڕی موعاویە بوون" [٥]. بەهەمان شێوە شاعیری بەناوبانگ ئەبو قوتەیفە عەمر کوڕی عوقبە کوڕی ئەبی موعیت لێپرسراوێتیەکەی دەخاتە سەر عەبدوڵڵا کوڕی زوبەیر [٦].

---

[١] - الطبقات، ج٥/٩٨- ١١١.

[٢] - الطبقات، ج٥/١٨٦.

[٣] - تاريخ الأمم والملوك، ج٥/٤٧٦، نقلا عن أبي مخنف.

[٤] - الذهبي: تاريخ الاسلام، ص٤٦٥، ئیبن حەجەر ئەم بۆچونە بەبەهێز دادەنێت بڕوانە (الاصابة، ج٦/٢٥٨).

[٥] - أحمد: المسند، ج٨/٦٦ باسناد صحيح؛ ابن حجر: الفتح الباري، ج١٣/٧٥ نقلا عن تاريخ أبي العباس السراج باسناد صحيح.

[٦] - لە هۆنراوەیەکدا دەڵێت: من أجل أبىبكر جلت عن بلادها أمية والايام ذات تصاريف

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

هەرچەندە لە دەرەوەی مەدینە هیچ هەڵوێستی لایەنگرانە نیە شایستەی باس بێت، بەڵام دوان لە زانایانی مەدینە هەڵوێستی نەیاریان دژ بە ئۆپۆزسیۆن هەبوو، عکرمە خزمەتکاری عەبدوڵڵا کوڕی عەببباس کاتێك والیەکانی مەدینە داوای هەڵوێستیان لێکرد پێی وابوو بۆچونی خەوارج دەبینێت لەمەسەلەی کافرکردندا، داود کوڕی حصەین هەمان هەڵوێستی هەبوو [١].

دەبێت ئاماژە بەوە بکەین ئەو گەورە هاوەڵانەی لە مەدینە دەژیان بەشداری ڕوداوی حەڕەیان نەکرد، بەڵکو هەوڵیاندا ئۆپۆزسیۆن بێننە سەر ئەو قەناعەتەی دەسبەرداری بەیعەتی یەزید نەبن، ئەمەش بەئاشکرا لە هەڵوێستی عەبدوڵڵا کوڕی عومەر کوڕی خەتتاب، عەبدوڵڵا کوڕی عەببباس، جابر کوڕی عەبدوڵڵا ئەنصاری، ئەبو سەعیدی خودری [٢] دەردەکەوێت کە پارێزگاریان لە بەیعەتی یەزید کردو دەسبەرداری نەبوون. ئوم سەلەمە -دایکی باوەڕداران- وای دەبینی کە دوای ڕوداوی حەڕە بەیعەتی یەزید گومڕاییە بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئاموژگاری خوشکەزاکەی دەکرد واز لە بەیعەتی یەزید نەهێنێت [٣].

لە کاتی ڕوداوی حەڕەدا ژمارەیەك لە هاوەڵان لە دەرەوەی حیجاز دەژیان لەوانە نوعمان کوڕی بەشیر هەوڵیدەدا ئۆپۆزسیۆن بێنێتە سەر ئەو ڕایەی گوێڕایەڵی یەزید بن [٤]. عەبدوڵڵا کوڕی جەعفەر کوڕی ئەبو تالیب لەناو وەفدی مەدینەدا بوو کاتێك چونە لای یەزید لای مایەوەو نەگەڕایەوە تا مرد [٥].

گومانی تیا نیە کە بێتوانایی سەرکردەکانی ئۆپۆزسیۆن لە بەدەست هێنانی پشگیری گەورە هاوەڵان کاریگەری نێگەتیڤانەی لەسەر مەعنەویاتی بزوتنەوەکە هەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کۆمەڵێك لە هاوەڵانی کەم تەمەن لەپاڵ ئۆپۆزسیۆندا بەشداری شەڕی حەڕەیان کرد لەوانە عەبدوڵڵا کوڕی زەید کوڕی عاصم مازنی [٦]، عەبدوڕەحمان کوڕی ئەزهەر [٧]، عەبدوڵڵا کوڕی حەنزەلە ئەلغەسیل، عەبدوڵڵا کوڕی موتیع، ئەمەی دواییان لەسەردەمی پێغەمبەر ﷺ لەدایك بوە بەڵام گوێبیستی نەبوە.*

داود خزمەتکاری بەنی ئومەییە کەسێکی زمان پاراوو زانا بوو کتێبێکی نوسیوە دەربارەی (ناوی ئەوانەی لە حەڕە کوژران) [٨]، بەڵام ئیبن حیببان بە هەڵگری مەزهەبی شورات تۆمەتباری دەکات. (ساجی) دانی بەوەداناوە ئەمە تەنها تۆمەتێکە بۆی دروستکراوە [٩].

ئەبوبەکر عەبدوڵڵا کوڕی زوبەیرە، بڕوانە (ابن شيبة: تاريخ المدينة، ج١/٢٩٨؛ابو الفرج: الاغاني، ج٢٦/١).

[١] - ابن أبي خيثمة: التاريخ ١٠٦ ب، ١٣٢ أ، الطبقات، ج٥/٢٩٢- ٢٩٣.

[٢] - مسلم: الصحيح، ج٤٧٨/٣؛ خليفة بن خياط: التاريخ،ص٢٣٧؛ المحن،ص١٧٤ نقلا عن الواقدي.

[٣] - ابن حجر: الاصابة، ج١٢/٤ باسناد حسن.

[٤] - تاريخ الامم والملوك، ج٤٨١/٥؛ البلاذري: أنساب الاشراف، ج٣٢١/٤، كلاهما عن أبي مخنف.

[٥] - الطبقات، ج٤٧٣/٥.

[٦] - المسند، ج٤١/٤. بسند صحيح.

[٧] - أنساب الاشراف، ج٣٣٣/٤، ابن حجر: تقريب التهذيب، ص٣٣٦.

* مەبەست فەرموودەی لێ نەبیستووە،صەحابیش ئەو کەسەیە کە پێغەمبەری بینیوە/ وەرگێڕ.

[٨] - المحن، ص١٦٠.

[٩] - تهذيب التهذيب، ج١٨٢/٣.

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

مێژوونوس لە دیاریکردنی ئاراستە سیاسی زانایانی مەدینە توشی ئاستەنگ دەبێت چونکە سەرچاوەکان جگە لە بۆچونی ژمارەیەکی کەم لە زانایان کە دەربارەی مەسەلە سیاسیو کۆمەلایەتیەکان دواون زانیاری ورد بەدەستەوە نادەن، بەلام بە دڵنیاییەوە هەندێك لە کۆڕی وانە زانستیەکان جۆرێك لە وەلائی دیاریکراوی وەرگرتبوو، کۆڕی وانە وتنەوەی موحەممەد کوڕی عجلان لایەنگری عەلەویەکان بوو، هەندێك لە خێزانەکانیش کە چەند زانایەکیان تیا هەڵکەوتبوو ئاڕاستەی سیاسیان لە مێژووی بنەماڵەکەیاندا ڕەنگی دابۆوە، ئیسحاقو سالحو عەبدولئەعلا و یونسو ئیبراهیمو عەبدولغەفارو عەبدولحەکیم کوڕانی عەبدوڵڵا کوڕی ئەبوفەروە ئەلبەلەوی هەمویان موفتیو فەرمودەناس بوون، هەریەکە لە ئیسحاقو عەبدولحەکیم کۆڕی تایبەتیان لە مزگەوتی پێغەمبەر ﷺ هەبوو، سەرچاوەکان باس لە ئاراستەی سیاسی ئەم برایانە ناکەن بەلام باوکیان لەگەڵ موصعەب کوڕی زوبەیر بوو باپیریشیان بۆچونی خەواریجی هەبوو لەگەڵ عەبدوڵڵا کوڕی زوبەیر کوژرا. کاتێك بانگەوازی عەبباسیەکان سەریهەڵدا ئیسحاق لەگەڵ سالح کوڕی عەلی مامی ئەبو عەبباسی سەففاح بوو لە شام. بێگومان لێکۆڵینەوەی مێژووی بنەماڵەکەیان هەڵوێستی نەیاریان لە دەسەلاتی ئومەوی ئاشکرا دەکات، دیارە ئەم برایانە ئەوەیان بیر نەچۆتەوە کەبەسەر باووباپیریان هاتوە بۆیە هەڵوێستیان دەرنەبڕیوە [1].

ناوەندی سیاسی مەدینە کاریگەری بەتەنها لەناوخۆدا نەبوو بەڵکو چەندین سەرکردەی ئۆپۆزسیۆنی پێگەیاندو لە شارەکانی تر سەریان دەرهێنا، حوسەین کوڕی عەلیو عەبدوڵڵا کوڕی زوبەیرو موختار کوڕی ئەبی عوبەید سەقەفی هەموویان لە مەدینەدا گەورەبونو ڕۆشنبیری ئەو شارە پێیگەیاندبونو کەوتبونە ژێرکاریگەری ڕای گشتیەوە.

ئەوشەڕانەی لە نێوان خەڵکی مەدینەو خەوارجدا بەرپابوون بەڵگەی ئەوەن گروپی خەوارج لەم شارەدا بونیان نەبوە [2]، دەبێت ئاماژە بەوەبکەین ئومەویەکان بەردەوام لە مەدینەدا بونیان هەبوە، پشتیوانیان لە دەوڵەت کردوە، لەکاتی ڕوداوی حەڕە (ئەگەر بنەماڵەی عوسمانی لێدەربکەین) ئومەویەکانو لایەنگرەکانیان ژمارەیان دەگەیشتە هەزار کەس [3]. ئەوان چەند پۆستێکی تایبەتیان پێ سپێردرابوو، بەم شێوەیە لە مەدینەدا بونیان هەبوو تا ڕوخانی دەوڵەتی ئومەوی کە هەندێکیان لەسەر دەستی عەبباسیەکان توشی ئەشکەنجەو ناڕەحەتی بوون [4].

ڕێوشوێن گرتنەبەری دەوڵەتی ئومەوی

خەلیفەکانی ئومەوی هەوڵەکانیان بەرەو ڕای گشتی مەدینە ئاراستەکرد، هەندێك جار هەوڵیان دەدا ڕوشکێنی خەڵکی مەدینە بکەنو سەرزەنشتیان بکەن هەندێك جاریش هەڕەشەو داپلۆسینیان دەگرتەبەر، لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵیاندا سەرکردەکانیان بە بەخشینی پارە لە خۆیان نزیك بخەنەوە یاخود لێپرسراوێتیان پێدەدان، بەلام ئەمە هیچ لەو فشارەی کەم نەکردەوە کە ئومەویەکان خستبویانە سەر خەڵکی مەدینە، لەوانە فشاری ئابوری کە پارەیان لێبڕین

[1] - الطبقات، ج٥/٣٥٠- ٣٥٢.

[2] - بەناوبانگترین شەڕی نێوان ئەو دوولایەنە سالی ١٣٠کۆچی ڕویدا. بڕوانە (خليفة بن خياط: التاريخ، ص٣٩٢).

[3] - انساب الاشراف، ج٣٢١/٤، السمهودي: وفاء الوفا، ج١٠٥٤/٣، نقلا عن الواقدي.

[4] - الطبقات، ج٢١٧/٥.

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

یان ژمارەیەکی زۆریان بە شێوەی سەربازی زۆرەملێ دەناردنە بەرەکانی شەڕ، هەروەها چاودێری توندوتیژیان خستەسەر دانیشتوانی شارو بە شێوازێکی توند شۆڕش‌و ناڕەزاییەکانیان سەرکوت دەکرد.

لێرەدا بەتێروتەسەلی باس لەو ڕێوشوێنانە دەکەین کە دەوڵەتی ئومەوی دژ بە ئۆپۆزسیۆن لە مەدینەدا دەیگرتەبەر:-

١- ڕوشکێنی سیاسی

گوتاری سیاسی ڕەسمی دەوڵەتی ئومەوی بە هۆی هەڵوێستی ئۆپۆزسیۆن لە مەدینەدا چەند جارێك گۆڕانی بەخۆیەوە دیوە، ئەم گوتارە لە دوای حەڕەڕە تووندترین شێوازی بەخۆیەوە بینی.

خەلیفە عەبدولەلیك کوڕی مەڕوان ساڵی ٧٥ کۆچی لەسەفەری حەجدا سەردانی مەدینەی کرد، وتاری بۆ خەڵکەکەدا، وتاربێژێك هەڵسا قسەی کردوو سەرزەنشتی خەڵکی مەدینەی کرد، ئەوەی هێنانەوەبیر کە سەرپێچی دەسەلاتیان کردوەو بۆچونی خراپیان دەربارەی عەبدولەلیك‌و بنەماڵەکەی‌و ڕوداوی حەڕەڕە هەبوە[١]. موحەممەد کوڕی عەبد ـ یەکێك لە پیاوانی قوڕەیش ـ بەرەنگاری وتاربێژەکە بۆوە بەڵام سەربازانی ئومەوی گرتیان، عەبدولەلیك لێی خۆش بوو بانگیکردەلای خۆی‌و باسی خۆشەویستی خۆی بۆ قوڕەیش بۆ کرد.

لە دەرونی عەبدولەلیك کوڕی مەڕوان ململانێیەکی توند هەبوو لە نێوان ڕق‌و خۆشەویستیدا، ڕق لە خەڵکی مەدینەو نەیاریان بۆ دەسەلاتی ئومەوی‌و هەڵگێشانی شمشێر بەڕوی ئەو دەسەلاتەدا. خۆشەویستیش بە هۆی خزمایەتیەوە چونکە زوربەیان قوڕەیشی بوون ئەو لەناویاندا پەروەردە ببوو، هەروەکو دەیزانی خەڵکی ئەو شارە پلەوپایەیەکی بەرزیان لە ئیسلام‌و زانستی فەرمودەو شەریعەتی ئیسلامدا هەیەو پێی وتن"ئەی خەڵکی مەدینە ئێوە شایستەترین کەسن بە ئیسلامەوە گەر گەردنگیر بن، دەربارەی فەرمودە پرسیار لە ئێمە کرا نەمانزانی، جگە لە خوێندنەوەی قورئان هیچمان نەدەزانی، پابەندبن بە ناوەڕۆکی ئەو قورئانەی پێشەوا ستەملێکراوەکەتان کۆیکردۆتەوە، پابەند بن بەو فەرمانەی پێشەوا ستەملێکراوەکەتان کۆیکردۆتەوە"[٢].

هەندێك جار عەبدولەلیك کوڕی مەڕوان بەهۆی خزمایەتیەوە چاوپۆشی لە خەڵکی مەدینە کردوەو ئەو پەیوەندیەی بەهەند وەرگرتوە لەم ڕوەوە وتویەتی"دەمەوێت کارێك بەرامبەر مەدینە بکەم بەهۆی خراپی هەڵوێستیان بەڵام بیر لە ئەبوبەکر کوڕی عەبدوڕڕەحمان دەکەمەوە شەرمی لێدەکەمو واز لەو هەڵوێستە دەهێنم". ئەبوبەکر کوڕی عەبدوڕڕەحمان کوڕی حارس مەخزومی زاناو فەرمودەناس بوو عەبدولەلیك ئامۆژگاری وەلیدی کوڕی کرد ڕێزی بگرێت.

دوای تێپەڕبوونی چەندین ساڵ هێشتا ئومەویەکان هەڵوێستی خەڵکی مەدینەیان بیرنەچوبۆوە، عەبدولەلیك کوڕی مەڕوان ئاوا دەیدواندن"ئەی کۆمەڵی قوڕەیش ئێمە دەزانین ئێوە هەرگیز ئێمەتان خۆش ناوێتو ڕۆژی حەڕەڕە بەبیرخۆتان دێننەوە، ئێمەش هەرگیز ئێوەمان خۆش ناوێتو ڕۆژی کوژرانی عوسمان بیر خۆمان دێنینەوە"[٣].کاتێك عوسمان کوڕی حەییان ئەلری لە سەردەمی وەلید کوڕی عەبدولەلیك بوە والی مەدینە لەسەر دوانگەی پێغەمبەر ﷺ

---

[١] - الطبقات، ج٥/٢٣٣.

[٢] - الطبقات، ج٥/٢٣٣.

[٣] - الزبير بن بكار: الموفقيات، ص٥٧٤.

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

وتاریداو وتی"ئەی خەڵکی مەدینە! من دەبینم ئێوە لە ڕابردوو ئێستادا لەگەڵ ئەمیری باوەڕداران ناپاك بوون، چەندین جار ئەوەمان بیرهێناونەتەوە، سوێند بە خوا ئەگەر کەسوکاری خۆشم بێت کارێکی نەشیاو بکات ماڵەکەی دەڕوخێنم، پارێزگاری لە ماڵەکانتان بکەن، خەڵکانێك هەن قسەی کۆڕو دانیشتنەکانتانم بۆ دێنن، قسەی باش بکەن، واز لە باسکردنی والیەکان بێنن"[١] .

٢- کەمکردنەوەو بڕینی مووچەو خەڵاتو بەخشین

خەلیفەکانی ئومەوی ئەو پارەی بە شێوەی بەخشش و مووچە بۆ زانایانیان بڕیبوویەوە لە نەیارەکانی خۆیان دەبڕی، ئیبن شیهاب زوهری داوای لە خەلیفە عەبدولەلیك کوڕی مەڕوان کرد مووچە بڕاوەکەی پێبداتەوە[٢] .

پارەی سەعید کوڕی موسەیب لە بیتولمال کۆکرابوویەوە لە سی هەزار تێپەڕیبوو نەیانهێشت وەریبگرێت، هەندێك لەکەس و کارەکەی وەریانگرتو دوای مردنی دابەشیانکرد[٣] .

مووچەی خارجە کوڕی زەید کوڕی سابت - یەکێك بوو لە فەقیهە بەناوبانگەکانی مەدینە- بڕابوون کاتێك عومەری کوڕی عەبدولعەزیز بوە خەلیفە فەرمانیدەرکرد ئەوەی لێی بڕاوە بۆی بگێڕنەوە، خارجە ئەوەی قبوڵ نەکردو داوای کرد فەرمانەکە گشگیر بکرێتو وتی پێم ناخۆشە فەرمانەکە تایبەت بێت بە من. عومەر کوڕی عەبدولعەزیز وەڵامی دایەوەو وتی" هێندەی سامان لێنیە ئەگەر هەبوایە بەو شێوەم دەکرد"[٤] . لەمەوە بۆمان ڕون دەبێتەوە کە کۆمەڵێك کەس ئەو مافەیان لێزەوتکراوە بە شێوەیەك بەیتولمال بێتوانابوە لە بژاردنەوەی. گومانی تیانیە خارجە داکۆکی لە مافی گشتی کردوە هەرچەندە بەو هۆیەوە بەرژەوەندی تایبەتی لەدەستداوە بەڵام هەڵوێستی ناوازەی بۆ تۆمارکراوە.

ئومەویەکان لەسەر ئەم سیاسەتە بەردەوام بوون، هەندێك جار ئەو مووچەو بەخششە نەدەبڕا بەڵکو کەم دەکرایەوە، خەلیفە هیشام کوڕی عەبدولەلیك فەرمانی دەرکرد مووچەی بنەماڵەی صوهیب کوڕی سینان ئەڕڕومی کەم بکرێتەوە، ئیبراهیم کوڕی هیشام ئەلەخزومی والی مەدینە ویستی فەرمانکە جێبەجێبکات بەڵام هەڵوێستی خەڵکی مەدینە بە تایبەتیش ئیبراهیم کوڕی موحەممەد تەلحە ئەلتەمیمی والی ناچارکرد کار بەفەرمانەکەی خەلیفە نەکات[٥] .

ئۆپۆزسیۆن لە مەدینەدا دژی ئەم سیاسەتەی ئومەویەکان هەڵوێستیان دەنواند، سەعید کوڕی موسەیب دەیوت"ئومەویەکان خەڵکی برسی دەکەنو سەگەکان تێردەکەن!"[٦] . زانای ناودار عەبدوڵڵا کوڕی یەزید کوڕی هورمز ئومەویەکانی بە یاریکردن بە پارەی زەکات تۆمەتبار دەکردو دەیوت"زەکاتو دەسکەوتەکان نادەنە ئەو کەسانەی شایستەو مافدارن"[٧] .

---

[١] - تاريخ الأمم والملوك، ج٦/٤٨٥- ٤٨٦.

[٢] - الطبقات، ج٥/١٦٠. ئەو مووچەیە بەخششی ئومەوییەکان نەبوو بەڵکو هەر لە کاتی ئەبوبەکری صیددیقەوە هەموو موسڵمانێك گەورە بێ یان بچووك مووچەیەکی سالانەی هەبوو پێی دەوترا (عطاء)و لە بەیتولمال وەریدەگرت/وەرگێڕ.

[٣] - البسوي: المعرفة والتاريخ، ج/٤٧٨.

[٤] - الطبقات، ج٥/١٦٠- ١٦١.

[٥] - الطبقات، ج٥/٩٦- ٩٧.

[٦] - ابن ابى خيثمة: التاريخ، ٩٣ أ.

[٧] - المعرفة والتاريخ، ٦٥٣/١.

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

فشاری ئابووری چەندین شێوازی بەخۆیەوە دەبینی، هیشام کوڕی عەبدولەلیك بڕیاریدا لە پارەی زەکاتی یەمامە مووچە بدات بە زانایانی مەدینە چونکە دەسکەوتی (فێء) کەم ببوویەوە، کاتێك خەڵکی مەدینە بەمەیان زانی ناڕەزاییان دەربڕیو ڕایانگەیاند کە ئامادەنین لە پارەی زەکات مووچە وەرگرن، خەلیفە هیشام بڕیاریدا مووچەکانیان لە پارەی (فێء) بدرێتێ[1].

ئەم هەڵوێستە تاقیکردنەوەی خەڵکی مەدینە بێت یان هەڵەیەکی بێمەبەست بێت و خەلیفە لێی پاشگەز بوبێتەوە ئەوەمان بۆ دەردەخات کە خەڵکی ئەم شارە چەندێك بەتەنگ پاراستنی کەرامەتیانەوە بوون تەنانەت لەو بارە سەختەی لەسەردەمی ئومەویەکاندا تێیدا ژیاون.

٣- لاوازکردنی هێزی سەربازی خەڵکی مەدینە

دەوڵەتی ئومەوی سیاسەتێکی تایبەتی لەو شارانەدا پەیڕەو دەکرد کە نەیاری بوون و هێزی سەربازی لاوازدەکردن و دەیگواستنەوە بۆ بەرەکانی شەڕ هەروەکو حەججاج کوڕی یوسف لەگەڵ خەڵکی کوفە کردی. مەدینە بەدرێژایی سەردەمی ئومەوی قورسایی سەربازی نەبوو بۆیە بەئاسانی ئومەویەکان بەسەر شۆڕشی حەڕەدا زاڵ بوون، عەبدوڵڵا کوڕی موتیع یەکێك بوو لەو سێ کەسەی خەڵکی مەدینە لەشەڕی حەڕەدا کردیانە ئەمیری خۆیان، عەبدوڵڵا دوای کارەساتی حەڕە خۆی گەیاندە مەککەو لەپاڵ عەبدوڵڵا کوڕی زوبەیر دژی ئومەویەکان جەنگا، جیاوازیەك لە نێوان کارەساتی حەڕەو شەڕی عەبدوڵڵا کوڕی زوبەیر دەکات و دەڵێت"سەرم سوڕماوە لە عەبدوڵڵا کوڕی زوبەیر سێ مانگی بەسەردا تێنەپەڕی گەمارۆیانداو مەنجەنیقیان بەرامبەردا ناو کارێکی خراپیان پێکرد، جگە لەچەند کەسێکی کەمو هەندێك لە خەوارج کەس نەبوو پارێزگاری لێبکات، ڕۆژی حەڕە هەزار پیاومان لەگەڵ بوو هەمویان پارێزەر بوون و نەمان دەتوانی شەوو ڕۆژ گیریان بدەین"[2].

جوەیریە کوڕی ئەسماء لەشکری مەدینەی بەشدار بوو لە حەڕە بە زۆرو خاوەن سامو شکۆ دادەنێت و دەڵێت"خەڵکی مەدینە بە کۆمەڵێکی گەورەو خاوەن سامو شکۆوە دەرچون کە وێنەیان نەبینرابوو، کاتێك خەڵکی شام بینیانن لێیان ترسان و خوازیار بوون شەڕ ڕونەدات"[3]. ئەم وەسفکرنە ڕاستو ورد نیە بەڵکو ئەم سامو شکۆیە تەنها حاڵتێکی دەرونی و مەعنەوی بوو لە دینداری دانیشتوانی خەڵکی شارەکەوە سەرچاوەی گرتبوو کەزوربەیان نەوەی هاوەڵانی پێغەمبەر ﷺ بوون، دوای شەڕی حەڕە خەڵکی مەدینە ئەو سامو شکۆیەیان لە دەستدا هەروەکو عەبدوڵڵا کوڕی ئەبوبەکر دەڵێت"خەڵکی مەدینە بەسامترین کەس بوون لەناو خەڵکدا تا حەڕە ڕویدا ئینجا خەڵکی لەبەرامبەریاندا جورئەتی پەیداکردو بەرەنگاریان دەبونەوە"[4].

---

[1] - الطبقات، ج٥/٩٨. (فئ) ئەو دەستکەوتەی لەڕێگەی شەڕەوە نایەتە دەستی موسڵمانانەوە، دواتریش واتاکەی فراوانتر کرا بۆ دەستکەوتی شەڕیش/وەرگێڕ

[2] - الطبقات، ج٥/١٤٦- ١٤٧. ژمارەی لەشکری ئومەوی لەو شەڕەدا دوانزە هەزار کەس بوو بڕوانە (أنساب الاشراف، ج٤/٣٢٢، تاريخ الاسلام، ص٢٥ نقلا عن المدائني).

[3] - خليفة بن خياط: التاريخ، ص٢٣٨.

[4] - المحن، ص١٧٢.

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

خەلیفەکانی ئومەوی دەرکیان بەوە کردبوو کە ژمارەی دانیشتوانی مەدینە کەمەو لەڕوی سەربازیەوە لاوازنو خاڵی بەهێزیان چالاکی سیاسیەو ئەمەش پشت ئەستورە بە پێگە کۆمەلایەتیەکەیانەوە کە نەوەی هاوەلانو شوێنکەوتوانو چەندین زانایان تێدایە، ئەو چالاکیە سیاسیەش هەیانە ڕەنگدانەوەی ژینگە ڕۆشنبیریو زانستیەکەیانە بەگەڕانەوە بۆ پێشینی باوانیان لەگەڵ ڕوداوەکان کارلێك دەکات.

خەلیفەکانی ئومەوی بەوردی سەرنجی چالاکی سیاسیو ڕۆشنبیرو جەماوەری شاری مەدینەیان دەدا، خەلیفە هیشام کوڕی عەبدولەلیك بەشداری بەخاك سپاردنی تەرمی سالم کوڕی عەبدوللاّ کوڕی عومەری کرد بینی خەڵکێکی زۆر لەگەڵ تەرمەکەیدایە، چوار هەزار کەسی لێجیاکردنەوە، ئەو ساڵە بە ساڵی چوار هەزارەکە ناونرا[1]. پاشان هەمویانی نارد بۆ شەڕی کەناراوەکانی شام[2].

دوای ئەوەی هێمنی باڵی بەسەر شارەکەدا کێشا ئومەویەکان هەمیشە چاویان لە گەشەسەندنی دانیشتوانو هێزی سەربازی شارەکە بوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا موحەممەد نەفس زەکیە وەکو سەرکردەیەکی کارامە چالاکی بەرفراوانی دەنواندو نفوزی ڕۆحیو پێگەی کۆمەلایەتیو ئەدەبی بواری ئەو چالاکیەی بۆ فراوان کرد بە شێوەیەك ئامادەی بەرەنگار بونەوەی ئومەویەکان بێت، ئەگەر عەبباسیەکان دەسپێشخەریان نەکردایە نزیك بوو بتوانێت پێگەی مەدینە بۆ سەردەمی زێڕینی بگێڕێتەوە.

مەیدانی کاریگەری زانایانو پەیوەندیان بە ڕای گشتیو خیلافەتی ئومەویەوە

لێکۆڵەر دەتوانێت ناوی هەشتاو هەشت زانا تۆمار بکات کە لەسەردەمی ئومەویدا لە مەدینەدا دەرکەوتونو زوربەیان لە چینی شوێنکەوتوانو شوێنکەوتوی شوێنکەوتوان بوونو هەندێکیشیان لە هاوەلان بوون، ئەم ژمارەیەش بەبەراوردی ژمارەی دانیشتوانی شارەکە بە ڕێژەیەکی زۆر دادەنرێت، لەناو ئەم زانایانەدا چواردەیان مەوالی بوونو ئەوانی دی عەرەب بوون، ئەمە تاڕادەیەك گومانمان لەسەر ئەو قسەیەی عەبدوڕڕەحمان کوڕی زەید بۆ دروستدەکات کاتێك باس لە واقعی زانستی ناوچەکە دەکات دەڵێت"کاتێك عەبدوللاّکان مردن، فیقە لەهەموو شارەکان کەوتە دەست مەوالی"[3]. دەگونجێت عەبدوڕڕەحمان مەبەستی زانا گەورەکان بێت کەوەکو کەسی یەکەم دادەنران لە شارەکاندا بۆ نموونە عەتا لە مەککەو تاوس لە یەمەن، بەهەرحاڵ ژمارە نابێتە بەڵگەی کاریگەری زانایان لەسەر ڕای گشتی چونکە پێوەرێکە لەناو چەندین پێوەری تر.

کاریگەری زانایان بە پلەی یەکەم بەندە بە وەرگرتنی بۆچونو ڕێنماییەکانیان لەلایەن جەماوەرەوە، بەتایبەتیش لە ڕوداوە چارەنوسازەکانداو بەشداریکردنی زانا لە ژیانی گشتیو سیاسی تا سەرتوێژێکی ڕای گشتی دروست بکات، سەرچاوە مێژوییەکان هیچ هەڵوێستێکی گشتی زانایانیان لە ئاست ڕوداوە چارەنوسازەکاندا تۆمار نەکردوە، نازانین

---

[1] - تاريخ الأمم والملوك، ج٢٩/٧.

[2] - الطبقات، ج٢٠١/٥. شوێنکەوتوو (التابعي) ئەو کەسەیە کە پێغەمبەری ﷺ نەبینیوە بەڵام صەحابیی بینیوە، شوێنکەوتووی شوێنکەوتووش (تابعي التابعي) ئەو کەسەیە کە کە صەحابیی نەبینیوە بەڵام شوێنکەوتووی بینیوە/وەرگێڕ.

[3] - ابن ابي خيثمة، التاريخ، ٨٧ أ- ب. پێشتر تەواوی وتەکە باسکراوە.

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

هۆکاری ئەمە کەمتەرخەمی میژوونوسان یاخود هەڵوێستی نێگەتیڤانەیە بەرامبەر ڕوداوەکان کە یەکسان بوە بەو بێدەنگیەی زۆرینە هەڵیبژاردوە.

گێڕانەوە میژوییەکان باس لەو ناکەن زانایانی مەدینە بە ئاشکراو نهێنی بە پێش چاوی جەماوەرەوە نەیاریان بۆ دەسەلاتی ئومەوی دەربڕیبێت، بەڵکو ئەوەی تۆماریان کردوە گفتوگۆی سیاسیانەیەو زۆر جار لە نێوان ئەو زانایانەدا کراوە کە متمانەیان بە یەکتری بوە. عوروە کوڕی زوبەیرو عەلی کوڕی حوسەین کوڕی عەلی لە مزگەوتی پێغەمبەر ﷺ دوای نوێژی عیشا گفتوگۆیان دەربارەی دەسەلاتی ئومەوی کردوەو مەسەلەی (ستەمی ئەو کەسەی لێیان نزیکە) جەوهەری قسەکانیان بوە، هەرچەندە توانای گۆڕانکاریان نەبوە بەڵام لەبەر پلەو پایە ئایینیەکەیان لە سزای خوا ترساون، عوروە بۆچونی وابوو هەرکەس دورە پەرێزی لە ستەمکاران بکات خوا لێی ئاگادارە چەند لە کردەوەکانیان بێزارە، پاشان ئەگەر توشی سزای خوا بن ئومێد وایە لەو سزایە پارێزراو بێت کە ئەوان توشی هاتون. عوروە لە مەدینە چوە دەرەوەو لە (العقیق) نیشتەجێ بوو [1].

عەبدوللاّ کوڕی یەزید کوڕی هورمز زانایەکی گەورەی مەدینە بوو ڕەخنەی لە ئەمیرەکان دەگرتو دەیوت"زەکات نابەخشنە شوێنی شایستە". خۆئەگەر مەڕی زەکات بدرایەتە خەڵکی مەدینە ئەوا وازی لە گۆشت خواردن دەهێنا چونکە لە دادپەروەری باجگرەکان بە گومان بوو. مالیك کوڕی ئەنەس سیانزە سالّ لەگەڵیدا بوو باس لە نیگەرانیو ترسی عەبدوللاّ دەکات لە لادان لە شەریعەتو ئاماژە بەوە دەکات کە فرمێسکی بۆ ئەو بارودۆخە دەڕشت [2].

ڕەبیعە کوڕی ئەبی عەبدوڕڕەحمان واتە ڕەبیعەتوڕڕەئی ـ زانایەکی موجتەهیدو بەرچاوڕۆشنو وتاربێژێکی زمان پاراو بوو ـ دەربارەی فەتوادان دەیوت"مەسەلەیەکی مەزن لە ئیسلامدا دەرکەوتوە کەسانێك فتوا دەدەن زانیاریان نیە" [3].

یەکێك لەو زانا ناودارانەی کە بۆچونی خۆی لەمەڕ بارودۆخی سیاسی سەردەمەکەی دەربڕیوە عەبدوللاّ کوڕی عوروەی کوڕی زوبەیر ئەسەدی بوو، یەعقوب ئەلماجشونو یوسفی کوڕی سەردانی مالّیان کرد، یەعقوب باسی خراپی بەنی ئومەییەو تووشبوونی خەڵکی بەدەستیانەوەو بێهیوابونی خەڵکی لە قوڕەیش کرد، عەبدوللاّ کوڕی عوروە وتی"بەسە بیبڕەوە ئەی شێخ خەڵکی هێشتا هیوای چاکەیان بە قوڕیشە تا نەوەکانی هاشم دەسەلاّت دەگرنە دەست، ئەگەر ئەوان دەسەلاّتیان گرتە دەستو خراپەیان کرد ئەوسا خەڵکی بێهیوا دەبێت" [4]. تۆ بڵێیت عوروە کە بەرگری لە قوڕەیش دەکات ئاگاداری ئەو مقۆمقۆیە بێت کە لە مەدینە هەبوو دەربارەی بون بەخەلیفەی موحەممەد کوڕی عەمر کوڕی عەتا لە بەنی عامر لەبەر سامو ژیریو لێهاتویی [5].

بەکارهێنانی زاراوەی (حەوت فەقیهەکە) یان (دە فەقیهەکە) مەبەست پێی گەورە زاناکان بوو، فەقیهو فەرمودەناسەکان بەو پێیەی گرنگی بەزانستو بلاّوکردنەوەی دەدەن لەناو مزگەوتو مالّەکاندا بەیەکتری دەگەیشت.

---

[1] - الطبقات، ج٥/٤٨١- ١٨٢.

[2] - المعرفة والتاريخ، ج١/٦٥٢- ٦٥٣، تاريخ الأمم والملوك، ج٧/٥٩٩، سير أعلام النبلاء، ج٦/٣٧٩.

[3] - المعرفة والتاريخ، ج١/٦٧٠.

[4] - الطبقات، ج٥/٢٧٧.

[5] - الطبقات، ج٥/١٠٤.

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

زانایانی مەدینە بە ئەنجامدەری کۆبونەوە ناسراون، ئەم کۆبونەوانە زۆر لە ئەنجومەنی سوێندخۆرانی هاوچەرخ دەچێ کەلە هەندێك ولاّت پەیڕەوی دەکرێت، فەقیهەکانی مەدینە ئەگەر مەسەلەیەکی گرنگ بهاتایەتە پێشەوە کۆدەبونەوەو گفتوگۆیان لە بارەوە دەکرد، قازی فەرمانی دەرنەدەکرد تا کێشەکەی بۆ ئەو ئەنجومەنە بەرز دەکردەوەو ئەوانیش بڕیاریان لەبارەوە دەدا[1] . مزگەوتەکان گرنگترین شوێن بوو زانایان تیا کۆدەبونەوە، کۆڕو وانەی زانستی لەوێدابوو ، هەندێك زانا کەسانی زیاتر بەشداری وانەکانی دەکرد. ئەبو حازم سەلەمە کوڕی دینار ئەلئەعرەج یەکێك بوو لە زاهیدو خواپەرستو زاناکانی چەرخی خۆی لەگەڵ چل فەقیهی بە توانادا لە کۆڕی زەید کوڕی ئەسلەم ئەلعەدەوی دادەنیشت[2] .

ڕەبیعەتوڕڕەئی لە مزگەوتی پێغەمبەر کۆڕی هەبوو لەگەڵ ئەبو زناد عەبدوڵلاّ کوڕی زەکوان پێکەوە بوون، عەبدوڵلاّ لێی جیابۆوە، موحەممەد باقرو جەعفەر صادق بەشداری کۆڕەکانیان دەکرد، ڕەبیعە خاوەن پلەوپایەی مەزنو لێپرسراوی فتوادان بوو[3] .

هەندێك جار زانایان ماڵەکانیان دەکردە شوێنی کۆبونەوە، فەقیهەکان لە ماڵی عەبدوڵلاّ کوڕی یەزید کوڕی هورمز کۆدەبونەوەو باسی فیقهو فەرمودەیان دەکرد[4] ،

خەڵکی وەکو پیاوماقوڵ لە زاناکانیان دەڕوانی، هەندێك لە کاربەدەستانی دەوڵەت لێیان نزیك دەبونەوە، بەهەمان شێوەش ئۆپۆزسیۆن نزیکیان دەکردنو بەشداری کۆڕو وانەکانیان دەکردن.

شایەتحاڵێك دەڵێت" عومەری کوڕی عەبدولعەزیز مزگەوتی دەڕوخاندوچەندین پیاوماقوڵی لەگەڵدابوو لەوانە(قاسم، سالم، ئەبوبەکر کوڕی عەبدوڕڕەحمان کوڕی حارس، عوبەیدوڵلاّ کوڕی عەبدوڵلاّ کوڕی عوتبە، خارجە کوڕی زەید، عەبدوڵلاّ کوڕی عەبدوڵلاّ کوڕی عومەر)، چەندین زانا لە مزگەوتەکەدا بینرانو ڕێزی گرتنو بناغەی مزگەوتەکەیان بە جوانی دانایەوە"[5] .

کاتێك فەقیهەکان کاروباری قەزاییان وەردەگرت کاریگەریان زیاتر دەبوو جەماوەر بەتوندی پەیوەندیان پێوە دەبەستن، بەڵام پەیوەندیان لەگەڵ ئۆپۆزسیۆن لاواز دەبوو بەوپێیەی پەیوەندی تووندوتۆڵ لە نێوان دەسەڵاتو قەزادا هەیەو والیەکان قازیەکان دەستنیشان دەکەنو کاریان پێدەسپێرن[6] . نۆزدە زانای مەدینە پۆستی قازیەتیان وەرگرتوە، ئەمەش کارێکی سروشتییە چونکە فەقیهەکان شایستەن بەو پۆستە، تەنانەت هەندێك لەو زانایانە بە شێوەی خۆبەخش کاری قازیێتیان کردوە لەوانە عومەر کوڕی خولدە ئەززەرقی لەسەردەمی خیلافەتی عەبدولەلیك کوڕی مەڕوان قازی مەدینە بوو مووچەی وەرنەدەگرتو زەویەکی هەبوو فرۆشتی لەو پارەیە ژیانی خۆی دابیندەکرد[7] .

---

[1] - الطبقات، ج٥/٢٧٧.

[2] - المعرفة والتاريخ، ج١/٦٧٦.س

[3] - الطبقات، ج٥/٣٢٠- ٣٢٤، المعرفة والتاريخ، ج١/٦٦٨.

[4] - الطبقات، ج٥/٣٢٧، ابن حبان: مشاهير علماء الامصار، ص١٣٧.

[5] - تاريخ الأمم والملوك، ج٦/٤٣٥.

[6] - الطبقات، ج٥/١٥٨.

[7] - الطبقات، ج٥/٢٧٩- ٢٨٠.

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

موسلیم کوڕی جوندب ئەلهوزەلی لەسەردەمی عومەری کوڕی عەبدولعەزیز قازی مەدینە بوو، عومەر مانگانەی بەبڕی دوو دینار بۆ بڕیەوەو پێشتر لەو پۆستەدا بوو مووچەی وەرنەدەگرت[١] .

کاری قازێتی دەسکەوتێکی گرانبەها نەبوون. واقدی لەسەردەمی مەئموندا قازی بوە دەڵێت"لەسەردەمانی زودا لە مەدینە ئەگەر دوو کەس قسەیان بکردایە یەکێکیان دەیوت تۆ لە قازی نابوتتریت! بەڵام قازیەکانی ئەمڕۆ دەست ڕۆیشتو خاوەن زەوی بەرهەمدارو ماڵی بازرگانین"[٢] .

هەندێك لە زانایان پۆستی بەرزیان لە دەوڵەتی ئومەویدا وەرگرتبوو، قوبەیصە کوڕی زوئەیب مۆرهەلگر(خاتم)ی عەبدولەلیك بوو، کاتێك پۆستە دەهات سەرەتا ئەو دەیخوێندەوە ئینجا دەیدایە دەست عەبدولەلیك[٣] .

عەبدوڕڕحمان کوڕی زەید کوڕی خەتتاب لە سەردەمی یەزید کوڕی موعاویە والی مەککە بوو، یەزید لەسەرکار لایبرد چونکە دۆستایەتی لەگەڵ عەبدوڵڵا کوڕی زوبەیر هەبوو[٤] . کوڕەکەشی عەبدولحەمید لەسەردەمی عومەر کوڕی عەبدولعەزیز والی کوفە بوو[٥] . هەروەها زانای ناودار موحەممەد کوڕی موسلیم کوڕی شیهاب زوهریو سالح کوڕی کیسان وەکو دۆستی کوڕی خەلیفەکان کاریان دەکرد[٦] . دوو زانای تر نوسەری باج بوون[٧] . یەکێکی تر فەرمانبەری بازاڕ بوو[٨] . یەکێکی تر پێشنوێژی مزگەوتی پێغەمبەر ﷺ بوو[٩] .

بەم شێوەیە زوربەی زانایانی مەدینە هیچ پۆستێکیان لە دەوڵەتدا نەبوو، بەتایبەتیش حەوت فەقیهە ناسراوەکان، بەڵام هەندێکی تریان دەزگایەکی ڕاوێژکاریان بۆ عومەری کوڕی عەبدولعەزیز پێکهێنابوو لەو کاتەدا کە والی مەدینە بوو. عومەر کاتێك بوە والی بانگهێشتی زانایانی کردو پێیوتن" بۆ کارێك بانگتان دەکەم پاداشتی لەسەر وەرگرن، دەبنە هاوکارو پشتیوانی حەق، نامەوێت بەبێ ئامادەبونی ئێوە یان ئامادەبونی ئەوانەتان ئامادەدەبن هیچ بڕیارێك بدەم، ئەگەر بینیتان کەسێك ستەمی کرد یان کاربەدەستێك پێشێلکاری کرد هەواڵم بدەنی" زانایان ڕەزامەندیان لەسەر ئەم داوایە نواندو بلاوەیان لێکرد.

دە زاناکە بریتی بوون لە: عوڕوە کوڕی زوبەیر کوڕی عەوام، عوبەیدوڵڵا کوڕی عەبدوڵڵا کوڕی عوتبە کوڕی مەسعود، ئەبوبەکر کوڕی عەبدوڕڕحمان کوڕی حارس، ئەبوبەکر کوڕی سولەیمان، سولەیمان کوڕی یەسار، قاسم کوڕی

---

[١] - الطبقات، ج١٤٢/٥، تهذيب التهذيب، ج١٢٤/١.

[٢] - الطبقات، ج٢٨٠/٥.

[٣] - الطبقات، ج١٧٦/٥.

[٤] - الطبقات، ج٥١/٥.

[٥] - الطبقات، ج٥٠/٥.

[٦] - المعرفة والتاريخ، ج٥٦٩/١، تهذيب التهذيب، ج٣٩٩/٤، الطبقات، ج١٦٤/٥.

[٧] - ئەوانیش ئەبوزناد عەبدوڵڵا کوڕی زەکوان (الطبقات، ج٣٢٠/٥، تاريخ الأمم والملوك، ج٥٥٤/٦، تهذيب التهذيب، ج٢٠٣/٥)، ئیبراهیم کوڕی موحەممەد کوڕی تەلحە تەیمی لە لایەن عەبدوڵڵا کوڕی زوبەیرەوە کرایە باجگری عێراق (الطبقات، ج٥٢/٥).

[٨] - سولەیمان کوڕی یەسار - زانایەکی پایە بەرز بوو- لەسەردەمی خیلافەتی عومەری کوڕی عەبدولعەزیزلێپرسراوی بازاڕی مەدینە بوو(الطبقات، ج١٧٥/٥، ابن ابي خيثمة: التاريخ، ٩٦ ب).

[٩] - موعاز کوڕی بوخاری (الطبقات، ج٤٠٨/٥).

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

موحەممەد کوڕی ئەبوبەکر، عەبدوڵلاّ کوڕی عەبدوڵلاّ کوڕی عومەر، سالم کوڕی عەبدوڵلاّ کوڕی عومەر، عەبدوڵلاّ کوڕی عامر کوڕی ڕەبیعە، خارجە کوڕی زەید کوڕی سابت [1].

ئەو گەورە زانایانە کاریگەری مەزنیان لەسەر سیاسەتی عومەر کوڕی عەبدولعەزیز هەبوو بە تایبەتیش کاتێك عومەر پۆستی خیلافەتی وەرگرتو سەرقاڵی جێبەجێکردنی پڕۆژە چاکسازیەکەی بوو شوێنەواری ئەو کاریگەرییەی بە ئاشکرا پێوە دیار بوو، عومەر بەو زانایانە سەرسوڕماو بوو تەنانەت چەند جار ئەوەی دەربڕیوە کە ئەوان شایستەی خیلافەتنو لەم ڕووەوە دەیوت"ئەگەر عوبەیدوڵلاّ زیندوبوایە هیچ کارێکم بێ ڕەزامەندی ئەو نەدەکرد" [2].

کاتێك عومەر کوڕی عەبدولعەزیز والی مەدینە بوو لە بڕیاردانا سەربەخۆ نەبوو، کاتێك خەلیفە وەلید فەرمانیدا مزگەوتی پێغەمبەر ﷺ فراوان بکرێتو ماڵی خێزانەکانی پێغەمبەر ﷺ بخرێتە سەر مزگەوت عومەر ڕاوێژی بە زانایان کرد، زانایان بۆچونیان وابوو ماڵی خێزانەکانی پێغەمبەر ﷺ وەکو خۆی بمێنێتەوە تا خەڵکی پەندی لێوەرگرنو زوهد لە دنیا بکەن. عومەر هەواڵی دا بە وەلید، وەلید سوربوو لەسەر جێبەجێکردنی فەرمانەکە، عومەر نەیدەویست دەسپێشخەری بکات کاتێك دەسکرا بە ڕوخاندنی مزگەوتەکە خانەدانو پیاوماقوڵانی بەنی هاشمو شارەکە دەستیان کرد بە گریان زۆر لەو ڕۆژە دەچوو کە پێغەمبەر ﷺ تێیدا کۆچی دوایی کرد.

هەوڵی خەلیفەکانی ئومەوی بۆ لەخۆنزیکردنەوەی زانایان

خەلیفەکانی ئومەوی دەرکیان بە کاریگەری زانایان لەسەر کۆمەڵگەی ئیسلامی کردبوو بەتایبەتیش بە پلەو پایەی زانایان لە مەدینەدا چونکە مەدینە پێگەیەکی ئایینیو کۆمەڵایەتی گرنگی هەبوو لە هەموو لایەکەوە بۆ فێربونی زانستە شەرعیەکان ڕویان تێدەکرد، هاوکات ژمارەیەکی زۆر زانای تێدابوو خەڵکی ڕێزیان دەگرتن، دیارە کاریگەری زاناکان تەنها لە سنوری مەدینەدا قەتیس نەدرابوو بەڵکو بەتەواوی جیهانی ئیسلامیدا بلاّوببوویەوە. لەم ڕوانگەوە هیچ جێگەی سەرسوڕمان نیە کە ئومەویەکان هەوڵدەن زانایان بەلای خۆیاندا کەمەندکێش بکەن، خەلیفەکان دیاریو بەخششیان دەدایە زانایان، نامەیان بۆ دەناردنو داوای ئامۆژگاریان لێدەکردن، دەربارەی حوکمە شەرعیەکان پرسیان پێدەکردن، داوایان لێدەکردن بەیعەتیان بدەنێ تاببێتە پاڵپشتێکی سیاسی بۆ دەسەلاّتەکەیان، پێداویستیەکانیان دابیندەکردنو بەدەم داواکانیانەوە دەچون، هەوڵیان دەدا لەکاتی دەرکەوتنیان لەبەردەم ڕای گشتیدا کۆمەڵێك زانایان لەپاڵدا بێت، بەشداری بەخاك سپاردنی تەرمەکانیان دەکردن، ستایشیان دەکردنو وایان ڕادەگەیاند کە دەوڵەت پێویستی بە زانستو فتواکانیان هەیە.

ئەمە سیاسەتێکی گشتی بوو خەلیفەکانی ئومەوی هەر لە دروستبونی دەوڵەتەکەیانەوە تا ڕوخانی پەیڕەویان لێکردوە. نابێت ئەوەشمان لەیاد بچێت لەو ڕۆژگارەدا زانیاری لای فەقیهو فەرمودەناسەکانی مەدینە بوو. ژمارەیەك لە خەلیفەکانی ئومەوی لە مەدینە پێگەیشتونو لەسەر دەستی زانایانی ئەو شارە زانستیان وەرگرتوە، هەندێکیان شارەزاییەکی باشیان لە فیقهدا هەبوو، موعاویە هاوڵی پێغەمبەر ﷺ بوو، عەبدولەلیك کوڕی مەڕوان فەقیە بوو، عومەر کوڕی عەبدولعەزیز زانایەکی ناودار بوو.

---

[1] - الطبقات، ج٥/٣٣٤، تاريخ الأمم والملوك، ج٦/٤٢٧.

[2] - المعرفة والتاريخ، ج١/٥٦٠.

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

دەسەلاتی ئومەوی هەرگیز لە هانا بردن بۆ زانایانی مەدینەو ناوچەکانی تر بێنیاز نەبوو چونکە پێویستیان بەوەبوو بزانن حوکمی ئیسلام دەربارەی ئەو مەسەلە نوێیانە چیە کە دێنە پێشەوە، دەتوانین ئیمام زوهری بە نمونە بێنینەوە کە شارەزایی دەربارەی مەسەلەیەك هەلی بەیەككەیشتنی لەگەڵ خەلیفە عەبدولەلیك کوڕی مەڕوان بۆ ڕەخساند لەمەشەوە پەیوەندیەکی تووندوتۆڵی لەگەڵ خەلیفەکانی ئومەوی گرێدا تا ساڵی (١٢٤ك) کۆچی دوایی کرد. بەهەمان شێوە دەوڵەت نەیدەتوانی دەسبەرداری زانایان بێت لە پۆستەکانی قەزاییو فەرمان بە چاکەو ڕێگری لە خراپە.

دیاریو بەخششی دەوڵەت بۆ زانایانی مەدینە

خەلیفە موعاویە کوڕی ئەبوسوفیان یەکەم کەس بوو پارەوە مانی بەخشی بە زانایانی مەدینە، سەد هەزار دیناری نارد بۆ عەبدوڵڵاڵ کوڕی عومەر، کاتێك موعاویە ویستی بەیعەت بۆ یەزید وەرگرێت عەبدوڵڵاڵ کوڕی عومەر وتی"دەزانن ئەو مەبەستی ئەم ڕۆژە بوو" [١].

ئەو سیاسەتە لە دوای موعاویە بەردەوام بوو، کاتێك حوسەین کوڕی عەلی شەهید کرا عەبدوڵڵاڵ کوڕی زوبەیر لە مەککە شۆڕشی بەرپاکردو داوای لە زانای پایەبەرز عەبدوڵڵاڵ کوڕی عەبباس کرد بەیعەتی بداتێ، بەڵام عەبدوڵڵاڵ کوڕی عەبباس ڕەتی کردەوەو ڕازی نەبوو بەیعەتی بداتێ، کاتێك یەزید بەمەی زانی نێردراوی نارد بۆلای عەبدوڵڵاڵو ستایشی کردو بەڵێنی دیاریو بەخششی پێدا، داوای لێکرد خەڵکی لە عەبدوڵڵاڵ کوڕی زوبەیر ساردبکاتەوە، عەبدوڵڵاڵ کوڕی عەبباس کاغەزێکی بۆ ناردو تیایدا نوسیبوی کە دیاریو بەخششی ئەوی ناوێتو ئامادە نیە کار بۆ سەرخستنی کەسێك بکات کە حوسەین کوڕی عەلی شەهید کرد، هەروەها هەڕەشەی تۆڵە کردنەوەی لێکرد [٢].

موحەممەد کوڕی حەنەفیە سەردانی عەبدولەلیك کوڕی مەڕوانی کردو بەیعەتی پێدا، عەبدولەلیك پێداویستیەکانی بۆ جێبەجێکرد [٣]. هەر لە چوارچێوەی ئەم سیاسەتەدا هەندێك لە خەلیفەکانی ئومەوی پەیوەندی تووندو تۆڵو دۆستانەیان لەگەڵ زاناکاندا دروستکردبوو، دڵ فراوانیو خۆبەکەمزانی خۆیان بۆ دەردەبڕین، کاتێك زانای ناوداری مەدینە سالم کوڕی عەبدوڵڵاڵ کوڕی عومەر ساڵی (١٠٥ك) کۆچی دواییکرد خەلیفە هیشام کوڕی عەبدولەلیك لە بەقیع نوێژی لەسەر کرد ـ لە دوای حەج سەردانی مەدینەی کردبوو ـ قاسم کوڕی موحەممەد کوڕی ئەبوبەکر لەسەر گۆڕەکە دانیشتبوو، هیشام زرێیەکی پێبوو لای قاسم وەستاو سلاوی لێکرد، قاسم لەبەری هەستا، هیشام وتی: تۆ چۆنی باوکی موحەممەد؟ وتی: باشین. وتی: سوێند بە خوا من خۆشحاڵم کە باش بن. هیشام بینی خەڵکەکە ژمارەیان زۆرە چوار هەزار کەسی لێجیاکردنەوەو ئەو ساڵە بە ساڵی چوار هەزارەکە ناونرا [٤].

خەلیفەو ئەمیرەکانی ئومەوی لەسەر ئەوە سوور بوون کاتێك دەچنە مەدینە زانایان ببینن‌و پێشوازیان لێبکەن، کاتێك سولەیمان کوڕی هیشام کوڕی عەبدولەلیك چوە مەدینەو خەڵکی پێشوازیان لێکرد ناردی بەدوای ئەبو حازمدا،

---

[١] - المعرفة والتاريخ، ج١/٤٩٢.

[٢] - المعرفة والتاريخ، ج١/٥٣٣.

[٣] - الطبقات، ج٥/١١١.

[٤] - تاريخ الأمم والملوك، ج٧/٢٩.

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

کاتێك هات دەربارەی ژیانو گوزەرانی پرسیاری لێکردو وتی: ئەبو حازم سەروەتەکەت چەندە؟ وتی: متمانە بە خواو بێهیوابوون لەوەی لە دەست خەڵکدایە [1]. لێی پرسی ڕزگاربوون لە چیدایە؟ وتی: تەنها شتی حەڵاڵ وەرگرەو لە شوێنی خۆیدا بەکاری بهێنە. وتی: ئەبو حازم کێ ئەوە دەکات؟ وتی: ئەوەی بەهەشتی بوێتو لە دۆزەخ هەڵبێت [2].

ئەبو حازم سەرزەنشتی زوهری دەکردو دەیوت"زانایانی پێشوو سوڵتان داوای دەکردنو ئەوان ڕایان دەکرد لە دەستی، زانایانی ئەمڕۆ زانست وەردەگرنو کۆیدەکەنەوەو دەچنە دەرگای دەربارو سوڵتانەکان لێیان ڕادەکەنو ئەوان دوایان دەکەون" [3].

شتێکی سروشتیە کە عومەری کوڕی عەبدولعەزیز بەخشش‌و کۆمەکی زۆری بە زاناو فەرمودەناسەکانی مەدینە بدات چونکە خەلیفە عومەر کەسێکی زانستخواز بوو، سۆزو خۆشەویستی بۆ زانایان هەبوو، تەنانەت هەموو قەرزەکانی زانایەکی وەکو عاصم کوڕی عومەر کوڕی قەتادەی دایەوە بە خاوەنەکەی [4]. عومەر لە بەڕێوەبردنی کاروباری ویلایەتەکانو کاروباری قەزایی‌و وەرگرتنی باجدا بە زانایانی مەدینە پشت ئەستور بوو، کاتێك والی مەدینە بوو ئەبوبەکر کوڕی موحەممەدی کردە قازی کاتێکیش بوە خەلیفە ناوبراوی کردە والی مەدینە [5].

ئەوەی شایستەی باسە زوهری بە هۆی قوبەیصە کوڕی زوئەیب پەیوەندی لەگەڵ عەبدولەلیك دروستکرد، سودی لەو پەیوەندیە وەرگرتو هاوڵێتی زوربەی خەلیفەکانی کردوو ماوەیەك قازی بوەو سەرپەرشتی پەروەردەکردنی کوڕەکانی هیشام کوڕی عەبدولەلیکی کردوە، ئومەویەکان دیاریان داوەتێو قەرزەکانیان بۆ داوەتەوە، جارێك هیشام حەفدە هەزارو جارێکی تریش هەشتا هەزار درهەمی لە پارەی بەیتولمال بۆدایەوە بە قەرز ، خێزانی زوهری بەر لەو مێژوە لەبەرەی ئۆپۆزسیۆندا بوون‌و مووچەکەیان بڕابوو. پەیوەندی دۆستانەی زوهری‌و ئومەویەکان بەباشی مایەوە تا ساڵی (١٢٤ك) کۆچی دوایی‌کرد، زوهری کەسێکی دنیاویستو پارە خۆشەویست نەبوە بەڵکو بەخشندە بوو، گرنگی زۆری دەدا بە ئامۆژگاری کردنی خەلیفەکان، لەوەرزی حەجو کاتی سەردانی مەدینەدا مەسلەمە کوڕی هیشامی هاندا ڕێزی خەڵکی شارەکە بگرێتو دیاریان بداتێ، ئەویش گەلێك کاری چاکی کرد، هەوڵیدا قەناعەت بە هیشام کوڕی عەبدولەلیك بکات کە وەلیدی کوڕی یەزید لەسەر کار لابەرێت چونکە خوڕەوشتی خراپەو کاری نەشیاو ئەنجام دەداتو بە هیشامی ڕاگەیاند جگە لە لەسەرکارلابردن هیچ چارەیەکی تری لەبەر دەستدا نیە. زوهری لە پێناو بەرژەوەندی گشتیدا ژیانی خۆی خستبوە مەترسیەوە، یەزید بڕیاری دابو زوهری بکوژێت بەڵام پێش ئەوەی ببێتە خەلیفە زوهری کۆچی دوایی‌کرد [6].

کاتێك یەزید کوڕی عەبدولەلیك عەبدوڕڕەحمان کوڕی زوحاکی کردە والی مەدینە زوهری ئامۆژگاری کرد کە بە کردەوەی خەڵکی مەدینەوە پابەند بێتو ڕاوێژ بە زاناکانی بکات، چونکە ئەوان نکوڵی هەر شتێك دەکەن پێچەوانەی کردەوەی خۆیان بێت، پێی وت پابەند بە بەو شتەوە ئەوان لەسەری کۆکن، ڕاوێژ بە قاسم کوڕی موحەممەدو سالم

---

[1] - الطبقات، ج٥/٣٣٣.

[2] - المعرفة والتاريخ، ج١/٦٧٩.

[3] - المعرفة والتاريخ، ج١/٦٧١.

[4] - الطبقات، ج٥/١٢٨.

[5] - المعرفة والتاريخ، ج١/٦٤٣.

[6] - الطبقات، ج٥/١٦٠- ١٨٤، ابن ابي خيثمة، التاريخ، ١٢٣ أ، تاريخ الأمم والملوك، ج٧/٢٥٣، ابن عساكر: تاريخ دمشق، ج٥١٥/٢ ب.

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

کوڕی عەبدوڵلاّ بکە. بەڵام والی کاری بە ئامۆژگاریەکانی نەکرد بەڵکو دوژمنایەتی پشتیوانەکانی کرد، بە ناڕەوا لە ئەبوبەکر کوڕی حەزم ـ قازی پێشوی شارەکە ـ ی دا، کاردانەوەی ڕای گشتی مەدینە بەهێز بوو، شاعیر نەما قسە بە عەبدوڕڕەحمان نەڵێت، پیاوچاکان سەرزەنشتیان کرد، یەزید ناچار بوو عەبدوڕڕەحمان لەسەر کار لابەرێت، هێندە سەرشۆڕ ببوو دەستی لە خەڵکی پان دەکردەوەو دەرۆزەی دەکرد. والی نوێ عەبدولواحید کوڕی عەبدوڵلاّ کوڕی بیشر بوو، هیچ والیەك لە پێش ئەودا هێندە خۆشەویست نەبوە، ڕێوڕەوشتێکی پەسەندی هەبوو هیچ کارێکی بێ ڕاوێژی قاسمو سالم نەدەکرد [1].

وەلید کوڕی یەزید بە زیادەڕۆیی لە سنورە شەرعیەکاندا ناوی دەرکردبوو، ساڵی (١٢٦ك) بوە خەلیفە بانگهێشتی زانایانی مەدینەی کرد بۆلای خۆی، ئەبوزنادو عەبدوڕڕحمان کوڕی قاسمو موحەممەد کوڕی مونکەدر سەردانیان کرد، بەڵام ماوەی خیلافەتی یەزید تەنها پێنج مانگ درێژەی کێشا.

بەم شێوەیە خەلیفەکانی ئومەوی لە هەوڵی ئەوەدا بوون زانایانی مەدینە لە خۆیان نزیك بکەنەوەو سود لە زانستو فتواو پلەوپایەکەیان وەربگرن، ئومەویەکان توانیان هەندێك لەو زانایانە بەلای خۆیاندا کەمەندکێش بکەن، بەڵام هەندێکیان نەیاری ئومەویەکان بوونو بەشداری شۆڕشی دژ بە ئومەویەکانیان کرد، هەندێکیان بۆچونی دژ بە ئومەویەکانیان ڕاگەیاندبوو بێ ئەوەی لە دژیان ڕاپەڕن، هەندێکیش پشتیوانی خۆیان بۆ دەسەلاّت دەربڕی، هەندێکیان لە دامودەزگاکانی دەوڵەتدا کاریان کردو پۆستی والیو قازیّتیان وەرگرت جا ئەمە بۆ مەبەستی تایبەتی بوبێت یان بۆ بەرژەوەندی گشتی، بەڵام سەرچاوە میژوییەکان بێدەنگن لەبەردەم هەڵوێستی زوربەی زانایان لە ڕوداوە سیاسیەکان.

حاڵەتەکانی بەکارهێنانی توندوتیژی دژ بە هەندێك لە زانایانی مەدینە

هەرچەندە بە شێوەیەکی گشتی پەیوەندی نێوان دەسەلاّتی ئومەویو زانایانی مەدینە لەسەر پەیوەندی ڕێزگرتنی زانایان بو بەڵام هەندێك لە خەلیفەو والیەکان لە بارودۆخی تایبەتدا شێوازی توندوتیژیان دژ بەهەندێك زانا بەکارهێناوە، زوربەی ئەو حاڵەتانەش والیەکان سەربەخۆو بێ ئاگاداری خەلیفە ئەنجامیان داوە، ئەو حاڵەتانەش بریتی بوون لە ڕێگرتن لە هەڵسان بە فەرمان بە چاکەو ڕێگری لە خراپە لە هەندێك کاتداو ڕێگری لە بەیعەتدان بە جێنشینی خەلیفە.

ڕێگری لە فەرمان بە چاکە

مالیك کوڕی ئەنەس دەگێڕێتەوە کاتێك عوسمان کوڕی حەیان ئەلمری والی مەدینە بوو موحەممەد کوڕی مونکەدرو هاوەڵەکانی ئامۆژگاری چەند کەسێکیان دەکرد دەربارەی چوون بۆ گەرماوەکان، خزمەتکارێکی عوسمان کوڕی حەییان لەناو خەڵکەکەدا بوو بۆ قسەکانی بۆ عوسمان گێڕایەوە، عوسمان ناردی بەدوای موحەممەد کوڕی مونکەدرو هاوەڵەکانیداو سزای دانو پێی وتن: دەربارەی ئەوە قسە دەکەن [2]. ڕوداوەکە نادیارەو لە هۆکاری تورە بوونی والی دڵنیا

[1] - تاريخ الامم والملوك، ج٧/١٤.

[2] - المعرفة والتاريخ، ج١/٦٦٠.

ZAGROS WEBSITE www.zagros.org www.zagros.ws پێگەی زاگرۆس

نـین[1] . ئـەم ڕوداوە لـەکاتێدا بـوو موحەممـەد لـە تەمـەنی چـل سـاڵیدا بـوو، سـەرچاوەکان دەربـارەی موحەممـەد دەڵێن"سەرچاوەی ڕاستی بو، زانایانو پیاوچاکان لەدەوری کۆدەبونەوە، شایستەترین کەس بوو بەوەی ڕێزی لێبگیرێت، یەکێك بوو لە قورئان خوێنە گەورەکان"[2] .

وێنەیەکی لێبوردنو وەرگرتنـی ئاموژگـاری لای هـەندێك والی بـەدیدەکرا، عـەبدوڵلاّ کـوڕی عـەبدوڕڕحمان ئـەنصاری دەچوە لای والیو ئاموژگاری دەکرد بە ڕاوێژکردنو هیچ نەرمی نـەدەنواندو حـەقی نەدەشاردەوەو بەڕاشکاوی لەگـەڵیا دەدوا. ئیمام مالك دەڵێت "جگە لـەو -عـەبدوڵلاّ- زوربـە ترسـێنرابوو"[3] ، وتەکـەی ئیمـام مـالك ئـەوە ڕون دەکاتـەوە کـە زوربەی زانایان لە ترسی گیانی خۆیان وازیان لە بەجێهێنانی فەرمان بە چاکەو ڕێگری لە خراپە هێنابوو.

باسکردنی پاشەملەو ئەشکەنجەدان

ئەشکەنجەدان یـەکێك بـوو لـەو شـێوازانەی جارجـارە دژ بـە زانایـانی مەدینـە گیـراوەتەبـەر، هـەندێك جـار بـە هـۆی ناکۆکیو ڕقەبەرایەتیـەوە بوو وەکو ئەوە لە نێـوان ڕەبیعـەڕەئیو ئـەبوزناد عـەبوڵلاّ کـوڕی زەکـوان ڕوێـدا، ئەشـکەنجەی ڕەبیعەیان داو سەروڕیشیان تاشی چونکە لە پاشەملە باسـی ئـەبوزنادی کردبـوو، کـاتێك والی گـۆڕا سـزای ئـەبوزنادی دا، شێوازی سزاکەش بریتی بوو لەوەی ڕێگە نەدا لە مالّ بێتەدەر تا ڕەبیعە لێی خۆش بوو ئینجا لەمالّ هاتەدەر[4] .

ئەم دەقـە ئـەوەی لێدەخوێندرێتـەوە کەلـە هـەردوو حاڵەتەکـەدا زیـادەڕۆیی کـراوەو سـزاکان لەگـەڵ پـڕەنسـیپەکانی ئیسلام پێچەوانەن، پێویست بوو بەپێی شەرع سزا دابنرایە نەك بـەپێی ویسـتو ئـارەزوی والی، لـە لایـەکی تـرەوە ئـەم دەقە جیاوازی ئاستی مامەڵەی نێوان زانا دەردەخات بە شێوەیەك کە هەرچەندە ئاستی زانستیان وەکو یـەك بـوە بـەڵام ڕەوشتو لێبوردنیان ئاسـتی جیـای بـە خـۆوە گرتـوە، ئـەبوزناد ئـەوەی بـیرچوبۆوە کـە لەگـەڵ ڕەبیعـەدا لەیـەك وانـەدا دادەنیشـتن بـەڵام ڕەبیعـە ئـەوەی بیرنـەچۆتـەوەو لـە پێنـاوی خـوادا دەسـبەرداری مـافی خـۆی بـوە، مێـژووش هـەردوو هەڵوێستەکەی تۆمار کردوە.

قازی مەدینە ئەبوبەکر کوڕی موحەممەد کوڕی عەمر کوڕی حەزم بێئەوەی دادگایی بکرێت ئەشـکەنجەدرا، ئەمـەش تەنها ئارەزوی والی مەدینە عەبدوڕڕەحمان کوڕی زوحاکی کوڕی قەیس ئەلفەهری لە پشتەوە بوو، ئەم قازیە لە ناکۆکی دوو کەسدا دژی ئەو کەسە حوکمی دەرکردبوو کە فەهری بوو خزمی والی بـوو، ئەمـەش لـە کـاتێکدا کـە قـازی بـە پێی فتوای گەورە زانایان ئەو حوکمەی دەرکردبوو بەم شێوەیە پاداشتی درایەوە[5] .

---

[1] - خليفة بن خياط: التاريخ، ٣١١- ٣١٧.

[2] - تهذيب التهذيب، ج٤٧٤/٩.

[3] - المعرفة والتاريخ، ج٦٧٤/١، تهذيب التهذيب، ج٢٧٩/٥.

[4] - المعرفة والتاريخ، ج٦٦٠/١.

[5] - تاريخ الأمم والملوك، ج٥٧٥/٦.